

Мирослав Янакиев

ДИХОТОМИЗМЪТ В ЕЗИКОВОТО ИЗСЛЕДВАНЕ*

Днес сред лингвистите се смята за общоприета възможността терминът *език* да се тълкува като „система от знакове (сигнали)“¹. От това тълкуване следва, че езикознанието има за задача да събере знаковете, образуващи езика. Но знаковете са много.² Поради това отдавна е станала ясна необходимостта обектът на езикознанието да се изследва „по части“. Така възниква проблемът за класификацията на знаковете.³ А всяка класификация изисква да се установят методи, по които да се определя принадлежи ли даден знак към изследвания клас знакове или не. Науката, която специално се занимава с методите за класифициране на множества факти, е логиката. Естествено е и при класифицирането на езиковите факти да се използват постиженията на логиката. За съжаление обаче традиционната класификация на езиковите факти, крепена въпреки очевидните си недостатъци от понятния консерватизъм на езиковото обучение, не е съобразена с тези постижения.

При тази класификация не се спазват даже формулираните във всеки учебник по логика „правила за логическото деление“. Известната на всички класификация на „думите“ като „части на речта“ например може да се използва от преподавателите по логика като прекрасна илюстрация на урока „Грешки в логическото деление“. Срещу това неприятно положение в училищната граматика неведнъж са издигали глас на протест и съвестни преподаватели практики, и видни представители на теоретичната мисъл като Фр. Енгелс, но традицията винаги се е оказвала достатъчно силна да предот-

* В сп. *Език и литература*, 1961, № 1, с. 53–55.

- 1 Като „система от... звукови сигнали“ е дефиниран езикът и в учебника „Езикознание“ (София, 1959) на Вл. Георгиев и Ив. Дуриданов (с. 41). Не е ясно само защо тук се говори за „звукови“ сигнали и по този начин писмеността се изключва от обекта на езикознанието, макар авторите да се занимават пространно с „писмената реч“ (срв. с. 133–148).
- 2 От гледище на математическата теория за множествата множеството на знаковете е безкрайно, но изброимо, т. е. всеки знак, различен от всички други знакове, можем да си представим поставен в съответствие с някакво натурално число. Имат се пред вид в случая всички – прости и сложни (съставени от простите) – знакове. Като отделен знак, елемент от множеството на знаковете, ще се брой следователно и всеки хотентотски клик, и всеки роман, като „Под игото“ на Вазов или „Война и мир“ на Л. Н. Толстой.
- 3 Не става дума за класификацията по „материала“ на знака, класификация, според която знаковете биват писмени, говорни, обонятелни, осезателни и т. н. Тя, естествено, най-напред модифицира интересите на езиковеда – обикновено под *език* разбира говорните и писмените знакове. Не става дума и за класификацията, основана на човешките колективи, които си служат със съответните знакове, например български, руски, френски. Тази класификация също естествено и безспорно ограничава обекта на езиковедско изследвач. Става дума за така наречената граматическа класификация на езиковите факти, която се преплита с посочените по-горе класификации, като подразделя знаковете например на *фонемни, морфемни, думи, изречения (прости и сложни), глаголи, съществителни имена, местоимения* и т. н.

врати превръщането на протеста в реформа. Мнозинството от преподавателите езиковеди предпочитат и днес да представят пред учениците езика само чрез „правилните“ му парадигми, т. е., подкастрен като природата в парковете на Людовик XIV.

Малцината „романтически“ настроени борци за точно и пълно описване на езиковите факти доскоро се уединяваха в своите „крепости“ – лингвистичните кръжоци – и обезсърчени от равнодушието на широката езиковедска общественост, търсеха утеха в логическата прецизност на нови системи от термини, понятни понякога само за най-близките им сътрудници.⁴ Между новите езиковедски теории и до неотдавна единствената възможност за широкото им практическо приложение – училището – зееше пропаст.

През това време обаче развитието на слаботоковата съобщителна техника, ръководено теоретически от хора, познаващи добре висшата математика и логиката, но неосведомени добре за състоянието на лингвистиката, направи възможно конструирането на автомати, които да заменят човека в тежката преводаческа работа. Наложил се да се анализира дейността на преводача човек, за да се установи от какви устройства трябва да се състои преводачът робот. И тъй като машината не притежава способността да оперира със зле определени „смътни“ идеи – това е „предимство“ на човека,⁵ – още недостроеният преводач робот изигра по отношение на школското езиковедско знание ролята на детето, което в известната Андерсенова приказка „Новите дрехи на царя“ разкрива грижливо премълчаваната от придворните „специалисти“ по облеклото истина – „Царят е гол“.

За недостатъците на традиционната лингвистика вече не можеше да се мълчи. Оказа се, че тази лингвистика, така усърдно защитавана от педагозите като „лесна, понятна, достъпна“, за „простата машина“ е по-непонятна, по-недостъпна от „трудните“ теории на структуралистите. Сега новите способности за описване на езика не са вече достояние само на лингвистичните кръжоци, а съсредоточават вниманието на огромното мнозинство от езиковедите – станаха модни. Възниква опасност при разясняването на тези нови способности да се появят увлечения в отричането на „старото“ езиковедско знание и спекулации с нови термини, увлечения и спекулации, които ще компрометират новото, наистина новото в очите на множество по-

4 Типичен пример в това отношение представляват трудовете на известния датски езиковед Л. Йелмслев, който демонстративно отхвърля термина *лингвистика* като название на своята система за описване на езика и я нарича *глосематика*. Сrv. статията му за метода на структурния анализ в лингвистиката – *Acta linguistica* (Copenhagen), vol. VI, fasc. 2–3, 1950–1951. Руски превод в съставената от В. А. Звегинцев „Хрестоматия по истории езиковедства XIX–XX веков“ (Москва 1956), с. 419–426.

5 Цитираната мисъл принадлежи на кръстника на кибернетиката Норберт Винер. Сrv. сп. *Вопросы философии*, 1960, 9, с. 168.

консервативно настроени, но добри езиковеди специалисти и по такъв начин, вместо да ускорят извършващите се полезни промени в методологията на науката за езика, ще ги забавят.

Когато се въвеждат новите основни понятия на езиковедското изследване, не бива да се изпуска и най-малката възможност за правилно тълкуване и евентуално използване на досегашната традиционна терминология. На традиционните термини отговарят винаги определени множества езикови факти, само че логическите отношения между съответните множества обикновено не са отразени в морфемния състав на термините. Ако тези логически отношения се уточнят, от една страна, ще стане очевидна цялата непълнота и неикономичност на школската терминология, а от друга, ще стане ясно защо например с термини като *глагол*, *дума*, *изречение* от векове се оперира в езиковото обучение, без да им се дава задоволителна дефиниция.

Важна роля в това отношение има да играе така нареченият *дихотомизъм* или *бинаризм* в анализа на множествата от езикови факти.⁶ Дихотомичният анализ на едно множество се състои в това да се намери признак, който да е на лице в част от елементите на изследваното множество и да не е на лице в останалата част от елементите на същото множество. В такъв случай елементите, носители на признака, се наричат *призначни* или *маркирани*, а елементите, в които признакът не е на лице, се наричат *безпризначни* или *немаркирани*. За дихотомичен анализ може да се говори само ако са на лице поне два различаващи се елемента. Колкото вида различия между елементите на едно множество има, толкова дихотомични анализа върху него са възможни. Да се опише един дихотомичен анализ ще рече да се означаи с някакъв знак (символ) признакът, характеризиращ маркираните елементи на дихотомираното множество. С този знак (символ) се означава и всеки от маркираните елементи на дихотомираното множество.

Да се опише *пълно* едно множество ще рече да се опишат всички дихотомични анализи, които може да се извършат върху него. Описанието на множеството представлява *сборът* от знаковете (символите), получени при описването на извършените върху множеството дихотомични анализи. Описанието ще бъде при това *точно* само ако всички съставлящи го знакове (символи) са различни един от друг. И така, понеже всяко описание представлява *сбор*

⁶ Дихотомичният анализ на езиковите факти е бил по същество стремеж на всички съветски изследвачи на езика от най-далечното минало, та до ден днешен. За пръв път обаче дихотомизмът в езиковедската работа се посочва като ясно осъзната цел от Роман Якобсон през 1938 г. Вж. С. К. Шаумян. История дифференциальных элементов в польском языке. Москва 1958, с. 3 и нт.

(или, което в случая е все едно, система!) от знакове, можем да го наречем *език*.

Другояче казано, езикът представлява дихотомично описание на действителност (непълно и неточно, разбира се, тъй като материалната действителност обхваща далеч по-голям брой различия от получените названия в езика и тъй като в езика са на лице множество еднакви знакове за различни различия). Понеже знаковите, съставляващи езика, са част от материалната действителност, те също подлежат на дихотомичен анализ, т. е. на описание. В резултат на това описание се получава система от знакове, която обикновено наричат *метаезик*, за да покажат, че с нея се описват пак знакове. Названието *метаезик* обаче не бива да ни заблуждава – знаковите, образувачи метаезика, описвайки езика, описват и себе си, защото принадлежат и към него, та не е нужен метаметаезик за тяхното описание.

Как се откриват признаците различители, необходими за осъществяването на дихотомичния анализ? Преди всичко езиковото съобщение се разделя на части (отрязъци), характеризиращи се с еднакви завършъци. Обикновено тези завършъци са в говорния език паузите, а в писмения език увеличените бели полета между буквите (шпациите). Малцина съзнават, че паузите и шпациите може да бъдат обект на езикознанието, но тъкмо паузите и шпациите най-лесно се поддават на дихотомичния анализ. Думата *пауза* и думата *шпация* означават маркираните членове на първите дихотомии в езиковедския анализ.

А ето как се стига до втора дихотомия с помощта на дихотомията *шпация ~ нешпация*. Отрязъкът от писмено езиково съобщение между две съседни шпации получава названието *дума* и се противопоставя дихотомично на всички знакове, нестоящи между две съседни шпации. Характерно е, че това тълкуване на метаезиковия знак *дума* се оказва единствено „понятно“ за машината преводач, защото то единствено е логически вярно. Всички други сложни „дефиниции“ на термина *дума* не издържат критиката на строгия логически анализ – оказват се неверни. Наистина някой би възразил, че в „понятното“ за машината преводач тълкуване на думата не се говори за „значение“ и че поради това тълкуването не е вярно.

Нека приемем за момент, че в тълкуването на „дума“ е добавен и изразът „има значение“. Да проверим ще промени ли тази добавка нещо в поведението на преводача (машина или човек, все едно). Лесно е да се установи, че и с нея, и без нея преводачът ще търси „отрязъка между две шпации“ в речника (паметта си), защото предварително не може да знае какъв ще е резултатът от справ-

ката. Следователно добавката е излишна, т. е. тълкуването е вярно и без нея.

От посочените примери личи, че дихотомичен анализ може да се осъществи на две основания: 1) идентични материални различия между изследваните елементи на множества от знакове (*пауза* ~ *непауза*, *шпация* ~ *нешпация*); 2) идентични материални различия между контекстите на изследваните знакове (*дума* ~ *недума*). Първото основание участва и във второто. От това следва, че без да се намери обективна материална база за разчленяване за езиковото съобщение, дихотомичният анализ не може да се приложи.

Може да се докаже, че обективната материална база за разчленяване на писменото езиково съобщение е печатната буква. Поради постоянното взаимодействие между говорните езикови съобщения и техните писмени преводи традиционното езикознание е изградило почти целия си метазик върху основата на естествения квант в писмения език – буквата. Едва с откриването на естествения квант в говорния език – диференциалния елемент – може да се каже, че пред науката за езика се разкриват реални перспективи да преодолее в описването на говорния език смуцаващото влияние на буквата. От това обаче не следва, че термини като фонема и морфема, дума и говорен звук, които може да се дефинират само с помощта на термина буква, трябва да се изоставят. С тях се описва и ще продължава да се описва съответствието между писмените и говорните знакове.